

Д. О. Гаврюшенко

САДИБНІ КОМПЛЕКСИ ХАРКІВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII - ПОЧАТКУ XIX СТ. - КОМПОЗИЦІЙНІ ПРИЙОМИ І СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ.

В роботі розглядаються головні композиційні і стилістичні особливості садибних архітектурних комплексів Слобожанщини II половини XVIII – початку XIX ст. Автор наголошує, що типологія залежить від спрямування господарчої діяльності, форм землекористування і земельної власності. Виділено головні типи садибних комплексів на Слобожанщині другої половини XVIII – початку XIX ст. Досліджується регіональна специфіка таких напрямків, як класицизм, палладіанство, романтизм в садибній архітектурі Слобожанщини. Для здійснення аналізу брались садибні ансамблі Харківщини XVIII – XIX ст., які в тій чи іншій мірі збереглися до цього часу.

Ключові слова: садибні комплекси, композиційні особливості, палладіанство, романтизм.

Формування провінційних садиб на Харківщині відбувалось паралельно з процесом виникнення і розвитком поміщицького землеволодіння, що проходило в умовах автономії Слобідської України. Садиби перших поміщиків як і козацьке житло мали тимчасовий характер, піклуючись про неприступність своїх володінь. Таким був двір полковника Г.Донця в Старій Водолазі, полковника В.Шидловського в його багаточисленних маєтках: Харкові, Рождественському, Іванівському, Двурічному Куті, Балаклеїці та ін. [5, Ф. 72. – Оп. 1. – Д. 841.]

В першій половині XVIII ст. відбувається створення гетьманських палацово-паркових ансамблів в Должику, Михайлівці, Василівці. Структура заміської садиби з виділенням архітектурно-планувальними засобами центрального ядра садибних будівель з регулярним парком свідчать про поширення в провінційному середовищі традицій професійної архітектурної культури. В другій половині XVIII ст. на Харківщині на перше місце виступає будівництво садиб середнього достатку. Характерною особливістю таких садиб є архітектурна єдність всього садибного комплексу: будинку власника будівель сільськогосподарського значення, села і церкви. [6, с. 142, 11, с. 42].

Характерну композицію для середньопомістних садиб має Костянтинівка, садиба заснована Донець-Захаржевським на кордоні Харківського і Зміївського уїздів. Великий будинок, церква та служби скомпоновані в одне ціле. Будинок і церква були побудовані А.М.Донець-Захаржевським в 1797 році. Садиба являє собою трьохповерховий будинок. Навколо двору розташовані в скомпонованій послідовності служби. Квадратному двору передує полукруглий, його обрамляє огорода із кам'яних стовпів. На початку її два павільона-флігелі. В середній частині будинку-колони. Зі сторони головного фасаду – колони, зі сторони саду колони полукруглого виступу, і купол. Тут же на холмі розташована садибна церква. [Ф. 72. – Оп. 1. – Д. 841, 11, с. 43].

В плануванні садибного комплексу в цей період намічалось найбільш доцільне використання всієї території садиби для розміщення кожної ланки садибного ком-

лексу, а не тільки розміщення тієї або іншої будівлі, чи окремої групи будівель, як раніше, коли характерною особливістю планування садиби були окремі двори.

Нове співвідношення окремих груп будівель – будинку власника садибного господарства, села і церкви отримали певне архітектурне вираження. Головним будинком садиби в XVIII ст. став житловий будинок власника, на відміну, наприклад, від садиби – вотчини або села XVII ст, де, звичайно панувала будівля церкви. Тепер церква будувалась часто не в середині, а при в'їзді в садибу, а інколи була меморіальним спорудженням власника, фамільним мавзолеєм. Характерним типом може бути садиба Рогань, яка розташована по дорозі із Харкова в Чугуїв. Ці землі належали сину князя К.Ф.Кантеміра і його потомкам. Князь Д.К.Кантемір переселився в Росію при Петрі Великому. Син його А.Д.Кантемір був відомим сатириком кінця XVIII ст. Від них садиба Рогань перейшла до князів Шаховських, потім була продана Харківському Поземельному Банку. Мавзолей споруджений на могилі батька останнього роду, сина Дмитрія Констянтиновича, – поручика, який помер в 1776 р., двоюрідного брата А.Д. Кантеміра. Збудований мавзолей в 1790-х, одночасно з будівництвом церкви.

На початку XIX ст. сформувались два основні типи садиб: малодвірні та великодвірні.

Садиба Василівка являє собою характерний тип великодвірної садиби на Харківщині. Будинок і служби розташовані на вершині холма. Позаду садиби сад. Будинок невисокий, але з портиком, перед ним, по обидві сторони службові флігелі з колонами. Садиба розташована таким чином, що зі сторони під'їзду все господарство, а з протилежної сторони будинку сад. Фасад прикрашений лоджією, перед портиком – ліхтарі на тумбах. Фронтон замикає портик. Над вікнами розташовані перемички. Навколо всього будинку проходять великі модульони карниза. Збоку садиби розміщені портики із чотирьох дорійських колон – це бокові ходи в будинок.

Між двох виступів на торцях розташована напівкругла ротонда із 6 колон. З ротонди спускаються сходи уздовж цоколя. Всі розміри будинку невеликі, вікна відділяються від стіни рустованими перемичками.

Обробка стін на виступах має свої особливості. Так, нижня рустована частина поля стіни розступається посередині, щоб було місце для плоскої ніші, в яку вставлена друга прорізана ніша з ліпленням в середині. Ліплення зображує жертвник з вазою вгорі. Відношення високого цоколю до рустів, радіуса арки до розмірів усієї стіни та масштабність барельєфа. Високий художній рівень архітектури замиський садиб першої половини XIX ст. обумовлений участю в їх створенні видатних архітекторів А.В. Щусева, А.М. Рухлядєва, А.І. Савінова, С.Т. Коненкова, А.Т. Матвєєва, С.А. Євсєєва, ландшафтного архітектора Г. Куфальта. В створенні садибних комплексів цього періоду активну участь приймав інженер К.Є. Штольц.

Садиба - Іванівка та Куянівка, - оновними елементами композиції яких є відступ від прямокутної, пропорційно урівноваженої конфігурації плану, являють собою характерний тип великодвірних садиб початку XIX ст. на Харківщині.

Для великодвірних садиб характерне раціональне розміщення парадних садибних будівель з декоративним парком, яке відбувалось з урахуванням формування виразних пейзажів, застосувались різні матеріали. Садово-паркові пейзажі великопомісних садиб базувались на використанні великого асортименту рослинності де-

коративних якостей, застосовувались засоби геометричного планування, а також вдале співставлення штучних пейзажів та природного ландшафту (Василівка, Іванівка, Куяновка).

В II половині XVIII ст. для Харківщини працює відомий архітектор російського класицизму Д.Кваренгі, учень В.І.Баженова. Харківський губернський архітектор П.А.Ярославський, учень Ч.Камерона Н.Ф.Алферов. До замиського будівництва залучилися випускники "прибавочних класів" Харківського колегіуму. [18, с. 48].

Садиба Ракитне – тип характерної для Харківщини малодвірної садиби. Будинок з обох сторін прикрашений колонадою. Дорійські капеліровані колони відставлені на значну відстань від стіни середньої частини будинку, колонади, затиснуті виступами бокових частин, створюють ряд подовжених лоджій. З другої сторони глибина їх настільки велика, що затіняє внутрішнє приміщення, перешкоджаючи доступу світла. Будинок поставлений на дуже низький цоколь. Карниз прикрашений модульонами. Бокові частини, що виступають, оброблені рустами і пілястрами. Зі сторони під'їзду – двір, з другої сторони будинку – сад.

Церква пов'язана з садибою в одне архітектурне ціле. Церква з двома портиками. Перший портик з виступом, другий – примикає своїми колонами до будівлі. Храм покритий куполом, на барабані з прорізними круглими вікнами. Дзвіниця двохярусна. Перший ярус оточений колонами, другий прикрашений плоскими пілястрами. В самій дзвіниці прорізані ніші. Ракитне представляє собою характерний тип малодвірної садиби.

Садиба Славгородок - типовий образ малодвірної садиби. Тут використані фронтони бокових виступів з вікон, наличники вікон, кольорове скло в переплетіннях вікон. Колони портика фасаду зі сторони під'їзду по профілю своїх баз і капітелій не класичної епохи. Зі сторони саду посередині- портик із парних колон, який служить терасою для другого поверху. До бокових виступів примикають балкончики з готичними переплетіннями. На пологих східцях – чугунні перила, що також мають готичний характер. Зі сторони під'їзду, через вулицю розташовані господарські будівлі. На території садиби розташовані двоповерхові і малі флігеля, погреб. Садиба Славгородок – це цілий ряд будівель. Від центру будинку наліво – служби, направо – чисті флігелі, а прямо (по осі) навпроти будинку церква.

Для малодвірних садиб характерний невеликий будинок з балконним крильцем - портиком, що танув в зелені садів. Господарські будівлі розташовувались, як правило, поблизу будинку і відзначались примітивністю архітектури. Такі садиби - Сошновка, Липці, Железняк, Кровне, Пожня, Малижіно та інші.

Давні традиції садівництва на Харківщині отримали продовження при створенні садибних парків пейзажного стилю (Основ'янці). Трассіровка багаторівневих паркових доріг по кордонах основних просторових зон: балок, крутих схилів, що давало можливість на відносно невеликих територіях (50-70 га) створювати багатоманітність художньо виразних пейзажів.

Великий вклад в розвиток декоративної дендрології, що поклала початок новому напрямку в розвитку садово-паркового мистецтва, внесли вчені І.Н. Каразін і І.І. Каразін, які на базі садибного парку в Основ'янцях (Краснокутськ) успішно проводили роботу по акліматизації і інтродукції невідомих в той час нових порід рослинності і забезпечили ними багато парків України. [8, с. 84].

Високий художній рівень замських ансамблів, що появились на Харківщині в першій половині XIX ст, неодноразово відмічались в дореволюційній періодиці (“Ежегодник императорского общества архитекторов-художников”, випуск 10, 1915, Г.К.Лукомським на сторінках журналу “Столица и усадьба”).

XIX ст. принесло в архітектуру нові матеріали, конфігурації, типи будівель. Це позначилось і на садибних комплексах, специфіка будівництва яких визначалась можливостями освоєння нового матеріалу – дерева, на основі прийомів, що були вироблені для палацових кам’яних будівель. Зразком такого типу садиб є дерев’яний садибний будинок в Великому Бурлуці. До 1680 року землі по річці Бурлук були зайняті старшинами Харківського полка, а потім перейшли полковнику К.Д. Донцю і закріплені за його синами царською грамотою. Кам’яні служби побудовані Яковом Михайловичем Донець-Захаржевським, церква з 1826 по 1839 рік А.Я.Донець-Захаржевським. [6, с. 140, 11, с. 46].

Дерев’яний будинок почав будувати А.Я. Донець-Захаржевський, а закінчив будівництво В.Д. Задолевний біля 1835 року.

Прямо проти будинку по осі з ним – храм. Будинок і храм – дві кінцеві точки осі. По цій лінії розташовані і виїзні ворота, зліва службові. Позаду будинку сад.

Будинок справляє враження кам’яного, так ідеально підігнані дошки обшивки. Його прикрасою є портик. Колони поставлені на високий п’єдестал. Посередині розміщений балкон. Фронтон створений лініями карнизів з модульонами. Оригінальною деталлю є ставні – жалюзі, які ніколи не застосовувались в наших будівлях, і явно занесені із Парижу або із Італії. По верху будинку тягеться балюстрада. Між колонами поставлена готична по стилю балюстрада балкона. Вікна будинку обрамлені простими наличниками, тільки на бокових частинах будинку наличники вікон другого поверху з карнизом вгорі і з балясинами знизу.

Навколо цих частин будинок розрустований таким чином, що над вікнами утворились перемички з замками. Під’їзд розміщений в ніші з колонами.

Портик із колон і відповідних їм пілястрів, цоколь - нижче. Вікна всі з наличниками. Бокові частини прикрашені тройними вікнами, поверх яких полукружжя. Сараї каретні класичної архітектури. Один має вигляд довгої аркади з прорізними в арках малими вікнами. Другий – двоповерховий зі стовпами в середній частині і двома виступами.

А.Я. Захаржевським була побудована церква Преображення, куди входять храм, дзвіниця, що з’єднує з ним колонади двох будівель службового характеру, що розташовані позаду алтарної частини.

З фасаду на трьохярусну дзвіницю видно дорійський шестиколонний портик з фронтоном, а з боків і в профіль - дорійські колони. Верхній ярус колокольні – дзвін, оброблений капелірованими пілястрами.

Колонада бокового портика колокольні переходить в колонаду, що поєднує колокольню з храмом і тут разом з колонами інших рядів, які також поєднують храм і колокольню утворює цілий ряд колон.

Дерев’яний садибний будинок в Великому Бурлуці представляє собою тип садиби, де характеризуються нові можливості матеріалу, що традиційно використовують в народному зодчестві.

Такі садиби, як Малижіно, Куянівка були створені по типу народної садиби. Садиба Малижіно побудована в 1823 р. поміщиком Павловим. Це садиба з дорійським портиком зі сторони саду. Служби з напівкруглими вікнами. В Малижіні є ще одна садиба з типовими для України тонкими колонами бокових портиків.

Садиба Основа представляє собою характерний тип романтичного напрямку в архітектурі замських садиб. Засновником садиби був А.В. Квітка, представник найстарішого дворянського роду. Це найстаріша садиба губернії. Вона представляє собою двоповерховий дерев'яний палац, з куполом на високому барабані, з шестиколонним портиком, покритим фронтоном, в якому вікно прикрашене рустиками. Пізніше відбулась заміна капітелій дощечками, прикріплення вичурних наличників. Тут же є інша кам'яна садиба Квітки з вежами і бійницями. Поблизу садиби була дерев'яна церква.

Художній рівень архітектурних ансамблів взаємообумовлений традиціями культури Слобожанщини. Класицистичні засоби формотворення перероблялись стосовно до місцевих будівельних матеріалів і традиційних типів споруд. В садибах появляються багатоколонні портики, галереї, колонади, віконні наличники, фактура поверхні стін «дошатиї» руст та ін. Типом такої садиби є Старе Село. Садиба має дерев'яні галереї на другому поверсі. З західної сторони є вхід і два вікна, на першому поверсі стіни рустовані пілястрами. [6, с. 150, 11, с. 41].

З південної сторони зберігся рундук. На нижньому поверсі двері з металевими створками. У вікнах збереглися металеві переплетіння. Нижня частина садиби служила як склад, а верхня – як житлове приміщення.

Дзвіниця церкви з подвійним рядом рустованих кутових пілястр, храм перекритий на чотири фронти з багатокутовим барабаном і куполом.

Художній рівень садиби Железняк також визначається традиціями місцевої культури. Садиба має довгий одноповерховий фасад з вісьмома колонами. Посередині розміщені східці, аттік прикрашений орнаментом. Між колонами металеві ґрати. Зі сторони саду фасад має два виступи з боків. Посередині портик із чотирьох колон, покритих фронтоном, що створюють лоджію. По обидві сторони головного фасаду розташовані флігеля. Зліва два будиночки з чотирьохколонними портиками. Справа оранжерея. Використання багатоколонних портиків, колонад надає переконливості в тому, що рівень архітектури садиби Железняк зумовлений традиціями місцевої культури.

В архітектурі садибних комплексів Харківщини набув великого поширення палладієвський стиль. Венеціанські дожі, які мали палаци на берегах каналів, проте були позбавлені в місті незайманої землі, саду чи виноградника. Тому у них було бажання завести своє господарство. Вони будували вілли в передмістях Віченци. Це були будинки зі всякими службами, сіновалами, птичниками і великими приміщеннями для приготування і складання вина, сараями для плугів і молотилок (між іншим, такі садиби були у графів Порто, Віль Морано, Кольдоньо).

Палладієвський стиль, що застосовувався при будівництві вілл в Італії, споріднює і садиби Харківщини з італійськими віллами. Схожість деяких садиб із згаданими віллами є не тільки плановою (плани садиб в Олексіївці, Сосновці і плани віл в Баньоло - тотожні), а й по зовнішній обробці фасадів.

На Харківщині деякі архітектори переробили тип вілли стосовно до місцевих умов (Хатне). Садиба Хатне побудована в 1822 році. Садиба розташована на схилі холма, перед садибою побудовані два флігелі. Рустовані боки охоплюють потрійне напівциркульне вікно, що врізається у фронтон. Посередині між цими двома симетричними флігелями розташований будинок. Фасад прикрашений восьмиколонним дорійським портиком, що створює лоджію. Мезонін прикрашений уступчатим аттиком. Фасад зі сторони саду оброблений напівкруглою ротондою і теж має мезонін.

При переході садиби до В.Ф. Шарікова художника – любителя шестидесятих років була дещо змінена.

В.Ф. Шаріков – був учнем Жоміні, Базена, поетом, літератором, він склав «Альбом Харьковской губернии в статистическом и военном отношении», а також невиданий літопис про види Харківської губернії і церков, їх історію, відомості про побут дворян і т.д.

Над терасами у мезонінів були зроблені навіси, що спиралися на стійки із триляжів. На уступи аттика були покладені вирізані із дерева завитки в стилі рококо. З боків будинку були добудовані тамбури, входи в кухню справа і зліва. Зі сторони саду була добудована невелика вежа з зубцями. В основному колорит садиби залишився таким же. Поруч з садибою був розбитий напівколом сад. В план садиби входила церква з дзвіницею, побудована в 1779 р. І.І. Зарудним. Дзвіниця з високим гострим шатром і чотирма портиками, верхня частина її була прикрашена рустованими кутами. [6, с. 139, 11, с. 31, 22, с. 186].

Аналіз архітектури садибних комплексів Харківщини другої половини XVIII – початку XIX ст. дозволив виявити самобутні садибні будівлі і характерний для цих комплексів зв'язок з традиціями народного зодчества. Регіональні риси в архітектурі садибних комплексів найбільше відображення отримали в композиційних прийомах і стилістиці, які базувались на використанні традицій народного зодчества. Особливо яскраво це проявилось в дерев'яних садибних будівлях на основі прийомів, що були вироблені для палацових кам'яних будівель.

Композиція садиб початку XIX ст. розвивається в двох напрямках. До першої групи відносяться будівлі палацового типу – це великопомісні садиби (Василівка, Іванівка, Куянівка). До другої – малопомісні (Славгород, Ракитне, Железняк). Різноманітність стилістичних напрямків в архітектурі садиб початку XIX ст. відображає загальну тенденцію архітектури того часу. Великопомісним садибам найбільш відповідали форми модерна і неокласицизма, а також риси еkleктики.

В XIX ст. розвиток садибної архітектури, в основному, визначався новими соціально-економічними потребами, які створювали і нові вимоги до садиби в побуту, функціонально – виробничому і естетичному відношенні.

Література

1. Багалей Д.И. Опыт истории харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1: 802-1815. – Харьков: Университетская типография. – 1893, 1898. – 568 с.
2. Архітектура Української ССР. – К., 1951, 1954.
3. Багалій. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993.
4. Батюшков К.Н. Сочинения К.Н. Батюшкова. Изданы П.Н. Батюшковым. – СПб.: Типография В.С. Балашова, 1887. – Т. 1. – 457 с.
5. Державний історичний архів Харківської області. Ф. 72. – Оп. 1. – Д. 841. Харківське відділення Державного земельного банку (креслення). Плани садиб.
6. Історія українського мистецтва в 6-ти томах / Під ред. М.П. Бажана. – К.: Академія Наук УРСР, 1966.
7. Палицын А.А. Русский биографический словарь: Павел – Петр. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1902. – С. 148 – 149.
8. Делиль Ж. Сады или искусство украшать сельские виды. Перевод А. Воейкова. – СПб., 1816.
9. Записки В.И. Ярославского // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – Киев: Типография А. Давиденко. – 1887. – Т. XIX. – С. 109 – 152, 189 – 331, 505 – 546.
10. Кодин В.А., Ероменина Е.А. Храмы Слобожанщины. – Х.: РНП, 1998.
11. Лукомский Г.К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. – Х., 1917.
12. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы. – Харьков: Фолио, 1998. – 335 с.; илл.
13. Нариси історії архітектури Української РСР. – К. 1962.
14. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР/Логвин Г.Н., К., 1986.
15. Палицын А.А. // Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – СПб.: Типография И.А. Эфрона, 1897. – Т. XXII – А. – 960 с.
16. Сумцов Н.Ф. Культурный уголок Харьковской губернии (Поповская Академия) // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1888 г. – Харьков: Типография губернского правления, 1888. – Вып. 2. – С. 100 – 112.
17. Сумцов Н.Ф. Из украинской старины. – Харьков: Типография Г.Н. Гагарина, 1905. – 162 с.; илл.
18. Соколюк Л.Д. Харьковская художественная школа и ее роль в формировании системы художественного образования на Украине в XVIII в. М., 1979.
19. Записки В.И. Ярославского // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – Киев: Типография А. Давиденко. – 1887. – Т. XIX. – С. 109 – 152, 189 – 331, 505 – 546.
20. Устинов А.И. «Библиографический указатель». Харьков, Типогр. Буб. Правлен. 1887.
21. Библиографические записки. - № 8. – 1859. – С. 249 – 251.
22. Всемирная история архитектуры в 12-ти томах. Т. 6. М., 1969.

Д.А. Гаврюшенко

Усадебные комплексы Харьковщины второй половины XVIII – начала XIX ст. – композиционные приемы и стилистические особенности.

В статье рассматриваются основные композиционные и стилистические особенности усадебных архитектурных комплексов Слобожанщины II половины XVIII – начало XIX ст. Автор делает ударение на том, что типология зависит от направления хозяйственной деятельности, форм землепользования и земельной собственности. Выделяются основные типы усадебных комплексов на Слобожанщине II половины XVIII – начало XIX ст. Исследуется региональная специфика таких направлений, как классицизм, палладианство, романтизм в усадебной архитектуре Слобожанщины. Для анализа были взяты усадебные ансамбли Харьковщины XVIII – XIX ст., которые в той или иной мере сохранились до этого времени.

Ключевые слова: усадебные комплексы, композиционные особенности, классицизм, палладианство, романтизм.

D.O. Gavryushenko

Manor Complexes of Kharkivshchyna in the Late XVIII – Early XIX Century: Composition Methods and Stylistic Features.

This article presents main composition and stylistic features of architecture manor complexes of Slobozhanshchyna in the late XVIII – early XIX century. The author emphasizes that the type of manors depends on the life – style of their owners, forms of land organization and the ownership of the land. The article determines main types of manor complexes of Slobozhanshchyna in the late XVIII – early XIX century. The purpose of the article is to analyze the regional features of classicism, manors, designed by famous architect Palladio, romanticism in the manor architecture of Slobozhanshchyna. The article examines manor complexes of Kharkivshchyna the late XVIII – early XIX century, which have been kept (sometimes partly) by nowadays.

Key words: manor complexes, composition features, classicism, palladianism, romanticism.